

SAMENVATTING

In deze inspiratienota gaan we op zoek naar hoe periodes van diepe onzekerheid en crisis, wat antropologen 'liminale periodes' noemen, kunnen fungeren als katalysatoren voor maatschappelijke transformatie.

Gebaseerd op de ideeën van Van Gennep en Turner over liminaliteit, analyseren we historische voorbeelden zoals de Renaissance na de Zwarte Dood en Roosevelt's New Deal. Om zo te kijken naar wat we kunnen leren over onze eigen turbulente tijd.

De kernidee is dat liminale tijden - de tussentijd - gekenmerkt door het wegvallen van vertrouwde kaders en het uitblijven van nieuwe, zowel chaos als creatieve vernieuwing in zich dragen.

De uitkomst hangt af van menselijk handelen. Wat sociologen 'agency' noemen. Door bewuste keuzes en collectieve actie kunnen momenten van chaos worden getransformeerd in kansen voor vernieuwing.

De tussentijd

Van chaos tot maatschappelijke transformatie

1. Crisis als uitgangspunt voor transformatie

Wanneer we om ons heen kijken, zien we een wereld in transitie. De klimaatcrisis uit zich in steeds extremere weersomstandigheden. Kunstmatige intelligentie verandert niet alleen de arbeidsmarkt, maar doet ook vragen rijzen over de toekomst van menselijke creativiteit en besluitvorming. Geopolitieke spanningen ondermijnen de naoorlogse internationale orde, terwijl groeiende ongelijkheid en polarisatie de cohesie van democratische samenlevingen op de proef stellen.

Dit creëert een gevoel van desoriëntatie. Oude zekerheden vallen weg zonder dat de nieuwe structuren al volledig vorm hebben gekregen. Het is alsof we collectief in een niemandsland verkeren. Alsof we gevangen zijn tussen wat was en wat nog moet komen. Deze ervaring van ontwrichting wordt versterkt door de versnelling waarmee veranderingen zich voltrekken. De socioloog Ulrich Beck (1992) spreekt over een 'risicomaatschappij' waarin onzekerheid een structureel kenmerk wordt van ons bestaan.

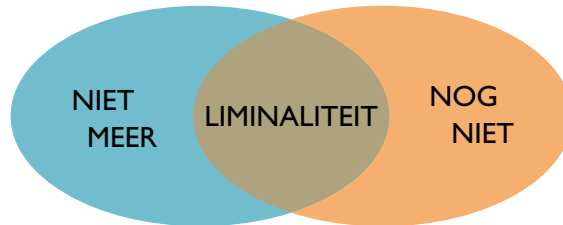
Toch is deze ervaring van collectieve onzekerheid niet uniek in de menselijke geschiedenis. Integendeel, dergelijke overgangsperiodes, dergelijke momenten waarin de fundamenteën van de samenleving in vraag worden gesteld, vormen cruciale keerpunten in onze ontwikkeling. Door deze momenten te bekijken als 'liminale periodes' kunnen we zowel hun destructieve als hun creatieve potentieel beter begrijpen.

2. Liminaliteit als lens voor maatschappelijke transformatie

Het concept liminaliteit, afgeleid van het Latijnse 'limen' (drempel), werd oorspronkelijk ontwikkeld door antropoloog Van Gennep (1909) voor het begrijpen van overgangsrituelen. Zijn driedelige model onderscheidt:

Liminaliteit kenmerkt zich door een tijdelijke opschorting van normale sociale categorieën en hiërarchieën.

- separatie: het loslaten van de oude status
- liminaliteit: de tussenruimte van transformatie
- incorporatie: het aannemen van een nieuwe status

Victor Turner (1969) breidde dit concept uit naar bredere maatschappelijke fenomenen, waarbij hij liminale periodes definieerde als momenten die 'betwixt and between' zijn, tussen het oude dat niet meer bestaat en het nieuwe dat nog niet is ontstaan.

Liminaliteit kenmerkt zich door wat Turner (1969) 'anti-structuur' noemde — een tijdelijke opschorting van normale sociale categorieën en hiërarchieën. In deze tussenruimte worden gevestigde regels en verwachtingen vloeibaar. Dat zorgt voor angst en onzekerheid, maar creëert ook ruimte voor nieuwe mogelijkheden. Het is precies deze ambivalentie die liminale periodes zo interessant maakt voor verandering.

Agnes Horvath's (2013) concept van 'schismogenesis' bouwt hier verder op, door te tonen hoe liminale periodes gekenmerkt worden door het scherper worden van tegenstellingen. Deze polarisatie kan destructief zijn, maar kan ook door de productieve botsing van verschillende ideeën leiden tot nieuwe syntheses. Cruciaal is dat de uitkomst van liminale periodes niet vooraf bepaald is. Ze kunnen zowel tot vooruitgang als achteruitgang leiden. Dat is afhankelijk van hoe individuen en gemeenschappen reageren op de onzekerheid.

Het is belangrijk om te kijken hoe we van liminale periodes gebruik kunnen maken om onze maatschappij te verbeteren in plaats van ons te laten wegzinken in de leegte.

Dit brengt ons bij het concept van 'agency'. Agency is het vermogen van mensen om actief vorm te geven aan hun omstandigheden, zelfs binnen structurele beperkingen. Margaret Archer (2000) gebruikt het concept 'reflexive agency'. Dat verwijst naar het vermogen van individuen om actief en bewust na te denken over zichzelf, hun sociale context en de interacties daartussen, en op basis daarvan hun keuzes en handelen continu bij te sturen. Hoe onzekerder en complexer een samenleving wordt, des te minder gevestigde gewoontes en sociale omgangsvormen een leidraad bieden. Hierdoor zijn mensen steeds meer aangewezen op reflexiviteit: ze moeten voortdurend hun situatie evalueren, alternatieven afwegen en hun eigen handelen bijstellen om effectief te blijven. Juist daarom wordt reflexive agency belangrijker naarmate onzekerheid en liminaliteit toenemen. Omdat mensen dan niet meer kunnen vertrouwen op traditionele structuren of bestaande patronen om hen te begeleiden bij het maken van beslissingen.

Ook Thomassen (2014) wijst erop dat het niet vanzelfsprekend is dat mensen in onzekere tijden actief hun toekomst vormgeven. Hij stelt dat zulke liminale periodes ook kunnen leiden tot leegte en een gebrek aan betekenisgeving.

Daarom is het belangrijk om te kijken hoe we van die liminale periodes gebruik kunnen maken om onze maatschappij te verbeteren in plaats van ons te laten wegzinken in die

leegte. Doorheen de geschiedenis gebeurde dat meermaals. Laat ons twee voorbeelden bekijken.

2.1 De Renaissance: wedergeboorte na de pest¹

De Renaissance biedt een mooi voorbeeld van hoe een periode van diepe crisis kan leiden tot een bloeiperiode vol creativiteit en vernieuwing. Deze transformatie illustreert de drie elementen van Van Genneps (1909) model: de separatie van het middeleeuwse wereldbeeld, de liminale periode van transitie en de incorporatie van een nieuw humanistisch paradigma.

De Renaissance biedt een mooi voorbeeld van hoe een periode van diepe crisis kan leiden tot een bloeiperiode vol creativiteit en vernieuwing.

Illustratie: De pest in Firenze in 1348, zoals beschreven in Boccaccio's *Decameron* ('Il decameron').
Bron: Wellcome Library, London.
Wellcome Images

De veertiende eeuw bracht Europa in een staat van fundamentele liminaliteit. De Zwarte Dood (1347-1351) veroorzaakte niet alleen een demografische catastrofe waarbij naar schatting een derde van de bevolking omkwam, maar ondermijnde ook het middeleeuwse wereldbeeld. Het falen van religieuze autoriteiten om de plaag te stoppen of te verklaren, leidde tot een crisis van legitimiteit die Turners (1969) 'anti-structuur' perfect illustreert.

Deze separatie van oude zekerheden creëerde ook ruimte voor verandering. De drastische bevolkingsafname leidde tot arbeidstekorten die de machtsverhoudingen binnen het feodale systeem deden verschuiven. Tegelijkertijd zorgde de concentratie van rijkdom bij de overlevenden voor nieuwe vormen van patronage voor kunst en wetenschap. In dit liminale vacuüm ontstond geleidelijk een nieuwe culturele beweging die de klassieke idealen combineerde met hedendaagse innovaties.

Belangrijk is dat deze transformatie menselijke keuzes, agency, vereiste. Figuren zoals de Medici in Florence gebruikten hun welvaart bewust om kunstenaars en geleerden te ondersteunen. Dat deden ze niet uit puur altruïsme, maar als onderdeel van een bredere strategie om macht en prestige te verwerven in een veranderende wereld. De Renais-

Figuren zoals de Medici gebruikten hun welvaart bewust om kunstenaars en geleerden te ondersteunen. Dat deden ze niet uit puur altruïsme, maar als onderdeel van een bredere strategie om macht en prestige te verwerven in een veranderende wereld.

¹ Gebaseerd op Belich, James (2022), *The World the Plague Made: The Black Death and the Rise of Europe*, Princeton University Press, pp. 640.

sance was dus niet een automatisch gevolg van een crisis, maar het resultaat van bewuste keuzes om te investeren in nieuwe vormen van cultuur en kennis.

2.2 De New Deal: democratische vernieuwing in tijden van economische ineenstorting²

Illustratie: WPA-arbeiders aan het werk in de Golden Gardens in 1936
Bron: Item 29140, Don Sherwood Parks History Collection (Record Series 5801-01), Seattle Municipal Archives.

Het antwoord op de Grote Depressie in de Verenigde Staten is een tweede voorbeeld van hoe liminale periodes kunnen worden gebruikt voor transformatieve vernieuwing. De economische ineenstorting, die begon in 1929, bracht het Amerikaanse kapitalisme in een fundamentele crisis van legitimiteit: een klassieke liminale situatie, waarbij oude zekerheden wegvielen zonder dat nieuwe structuren voorhanden waren.

Deze periode van separatie creëerde wat Turner (1969) een 'realm of pure possibility' noemde. Tegen 1933, toen Franklin Roosevelt aan de macht kwam, was een kwart van de beroepsbevolking werkloos en was het vertrouwen in het economische systeem tot een dieptepunt gedaald. Roosevelts mandaat voor verandering kwam er echter zonder vooraf bepaalde blauwdruk. Wat volgde was een proces van experimenteren dat de liminale aard van de periode perfect weergeeft.

Harry Hopkins, Roosevelts belangrijkste adviseur voor sociale programma's, belichaamde de pragmatische benadering die nodig was om deze liminaliteit productief te benutten. Zijn filosofie — *"People don't eat in the long run, they eat every day"* — toont aan hoe effectief leiderschap in liminale periodes vereist dat abstracte principes worden vertaald naar concrete actie die onmiddellijke nood verlicht, terwijl tegelijkertijd nieuwe structuren worden gebouwd.

De Works Progress Administration onder Hopkins' leiding illustreert hoe liminale periodes ruimte creëren voor experimenten die in normale tijden ondenkbaar zouden zijn. Het programma gaf niet alleen werk aan miljoenen arbeiders, maar ook aan kunstenaars, schrijvers en musici, wat resulteerde in een bloeiperiode voor de Amerikaanse cultuur. Deze incorporatie van nieuwe waarden, het aanvaarden van de verantwoordelijkheid van de overheid voor economisch en sociaal welzijn, vormde de basis voor de moderne verzorgingsstaat.

2.3 Vergelijkende analyse: patronen in transformatie in de tussentijd

Door deze historische voorbeelden te vergelijken, kunnen we universele patronen identificeren die relevant zijn voor onze eigen tussentijd. Beide cases tonen aan hoe diepe crisis de legitimiteit van bestaande systemen ondermijnt en ruimte creëert voor fundamentele heroriëntatie. De Renaissance transformeerde een theocratische middeleeuwse orde in een humanistische cultuur; de New Deal transformeerde een laissez-faire kapitalisme in een sociale markteconomie.

Crisis als delegitimatie

In beide gevallen ondermijnden externe schokken (pest, economische ineenstorting) niet alleen de effectiviteit van bestaande systemen, maar ook hun legitimiteit. Turners (1969) concept van anti-structuur manifesteert zich wanneer mensen beginnen te twijfelen aan de natuurlijkheid van sociale regelingen die voorheen als vanzelfsprekend werden beschouwd.

De Renaissance transformeerde een theocratische middeleeuwse orde in een humanistische cultuur; de New Deal transformeerde een laissez-faire kapitalisme in een sociale markteconomie.

2 Gebaseerd op Mak, Geert (2025), *Wisselwachter: Amerika-Europa 1933-1945*, Atlas Contact, pp. 624.

Experimentatie in de liminale ruimte

Beide periodes werden gekenmerkt door intense experimentatie met nieuwe vormen van organisatie en betekenisgeving. De Renaissance zag experimenten met nieuwe kunstvormen, wetenschappelijke methoden en politieke structuren. De New Deal was letterlijk een reeks experimenten met verschillende vormen van overheidsinterventie.

De rol van katalytische figuren

In beide gevallen speelden specifieke individuen cruciale rollen als katalysatoren voor transformatie. Deze figuren — van Lorenzo de Medici tot Harry Hopkins — combineerden visie met praktische vaardigheden om liminale mogelijkheden om te zetten in concrete verandering.

Onzekerheid over de uitkomst

Beide historische voorbeelden tonen aan dat liminale periodes evengoed kunnen leiden tot regressie als tot vooruitgang. De economische crisis van de jaren 1930 leidde tot fascisme in Duitsland en autoritarisme elders. De liminaliteit van de late middeleeuwen had kunnen resulteren in verdere fragmentatie in plaats van culturele renaissance.

Deze patronen onthullen ook de beperkingen van het transformatieve potentieel van de tussentijd. Niet alle crisissen leiden tot productieve transformatie. Sommige resulteren in chaos, geweld of autoritaire regressie. De theorie heeft geen voorspellend vermogen over welke richting de transformatie zal uitgaan. Ze helpt ons wel om de mechanismen te begrijpen waardoor verandering plaatsvindt.

3. Hedendaagse toepassingen: onze eigen liminale uitdagingen

Wanneer we onze huidige situatie door de lens van de tussentijd bekijken, worden de parallellen met deze historische voorbeelden duidelijk. We bevinden ons in een periode waarin verschillende crisissen elkaar overlappen: ecologisch, technologisch, economisch, politiek. Ze ondermijnen samen de legitimiteit van bestaande systemen zonder dat de nieuwe structuren al volledig zijn vormgegeven.

Klimaatverandering als liminale crisis

De klimaatcrisis creëert een fundamentele separatie van de assumptie dat natuurlijke systemen stabiel en voorspelbaar zijn. Deze ontregeling dwingt ons om onze relatie met de natuur te herdefiniëren. Dat is een proces dat alle kenmerken van Turners (1969) liminaliteit vertoont. We zien experimentatie met nieuwe technologieën, economische modellen en governance-structuren, terwijl tegelijkertijd oude industriële paradigma's hun legitimiteit verliezen.

Technologische revolutie als anti-structuur

De snelle ontwikkeling van artificiële intelligentie en automatisering creëert wat Turner (1969) zou herkennen als anti-structuur. Bestaande categorieën van werk, creativiteit en menselijke identiteit worden fluïde en onzeker. Deze technologische liminaliteit biedt zowel kansen voor nieuwe vormen van menselijke ontwikkeling als risico's van verdere vervreemding en ongelijkheid.

Niet alle crisissen leiden tot productieve transformatie. Sommige resulteren in chaos, geweld of autoritaire regressie.

We bevinden ons in een periode waarin verschillende crisissen elkaar overlappen: ecologisch, technologisch, economisch, politiek.

Technologie speelt een ambivalente rol in onze liminale periode.

Politieke polarisatie als schismogenese

De groeiende politieke verdeeldheid in veel democratieën illustreert Horvath's (2013) concept van schismogenese: het verscherpen van tegenstellingen in liminale periodes. Deze polarisatie kan destructief zijn, maar bevat ook potentieel voor nieuwe vormen van democratische participatie en governance.

Concrete voorbeelden van hedendaagse liminale experimenten zijn zichtbaar in verschillende sectoren. De klimaatbeweging mobiliseert miljoenen mensen wereldwijd rond nieuwe vormen van collectieve actie. Experimenten rond steward-ownership van bedrijven, coöperatieve ondernemingen, regeneratieve landbouw, technologiebedrijven die wel privacy respecteren en zo veel meer tonen mogelijke alternatieven voor bestaande systemen. De pandemie heeft aangetoond dat snelle, grootschalige verandering mogelijk is wanneer de urgentie wordt erkend.

Foto: Shutterstock

Technologie speelt een ambivalente rol in onze liminale periode. Enerzijds versnelt digitalisering de ontwrichting van traditionele structuren. Anderzijds maakt het nieuwe vormen van samenwerking en kennisdeling mogelijk. Opensourcebewegingen, burgerwetenschappen en gedecentraliseerde netwerken tonen hoe technologie kan worden ingezet voor democratisering in plaats van concentratie van macht.

De grootste uitdaging in liminale periodes is vaak van psychologische aard.

4. Lessen voor ons in de tussentijd

Wat betekent dit nu voor ons vandaag? Hoe kunnen we bewegen in deze liminale periode, in deze tussentijd?

Liminaliteit als kans herkennen

De grootste uitdaging in liminale periodes is vaak van psychologische aard. Hoe overwinnen we de neiging om te vluchten naar nostalgische zekerheden of simplistische oplossingen? Zowel de Renaissance als de New Deal tonen dat transformatie vereist dat de onzekerheid wordt omarmd als creatieve kracht, in plaats van als een probleem dat moet worden opgelost.

Agency als beslissende factor

De uitkomst van liminale periodes hangt cruciaal af van menselijk handelen op verschillende niveaus. Transformatie is niet automatisch. Ze vereist bewuste keuzes van indivi-

duen, organisaties en gemeenschappen om te investeren in nieuwe mogelijkheden in plaats van vast te houden aan falende systemen.

Experimentatie als methode

Beide historische voorbeelden tonen dat effectieve navigatie van liminaliteit vereist wat Karl Popper 'piecemeal social engineering' noemde: systematische experimentatie met nieuwe oplossingen, gecombineerd met bereidheid om te leren van falende experimenten. Hopkins' pragmatische benadering tijdens de New Deal illustreert hoe complexe problemen vragen om iteratieve, experimentele antwoorden.

Effectief leiderschap in liminale periodes verschilt van traditionele modellen.

Leiderschap dat mogelijk maakt in plaats van controleert

Effectief leiderschap in liminale periodes verschilt van traditionele modellen. In plaats van charismatische figuren die pretenderen alle antwoorden te hebben, hebben we nood aan wat we 'enabling leadership' kunnen noemen — leiders die ruimte creëren waarin nieuwe oplossingen kunnen ontstaan door interactie tussen mensen, ideeën en teams mogelijk te maken, zoals Eynikel (2024) benadrukt.

Balans tussen optimisme en realisme

Hoewel liminaliteit kansen biedt voor transformatie, is het cruciaal te erkennen dat niet alle liminale periodes leiden tot positieve uitkomsten. De Weimar Republiek, de Arabische Lente en andere voorbeelden tonen dat liminaliteit evengoed kan leiden tot regressie, autoritarisme of chaos.

5. Conclusie: transformatie als collectieve verantwoordelijkheid

Door onze huidige tijd als een liminale periode te bekijken, tonen we dat er naast de onzekerheid en chaos van dit moment ook een enorm potentieel is om onze samenleving anders vorm te geven. Net als de Renaissance en de New Deal bevinden we ons in een moment waarin oude zekerheden wegvallen en de nieuwe structuren nog vorm moeten krijgen. De uitkomst van deze transitie is niet voorbestemd, maar hangt af van de keuzes die we nu maken, zowel individueel als collectief.

We hebben de zeldzame kans om niet alleen getuige te zijn van geschiedenis, maar ook om deze actief vorm te geven.

De geschiedenis leert ons dat liminale periodes zowel destructief als creatief kunnen zijn. De Zwarte Dood had kunnen leiden tot verdere fragmentatie van Europa. De Grote Depressie had kunnen eindigen met het uiteenvallen van de democratische instellingen in de VS. Dat deze crisissen uiteindelijk leidden tot de Renaissance en de New Deal was niet vanzelfsprekend, maar het resultaat van bewuste keuzes om onzekerheid te benutten voor vernieuwing.

Onze eigen liminale uitdagingen — van klimaatverandering over technologische revolutie tot politieke polarisatie — vereisen een vergelijkbare combinatie van moed en wijsheid. We hebben de zeldzame kans om niet alleen getuige te zijn van geschiedenis, maar ook om deze actief vorm te geven. De wereld die uit onze huidige liminaliteit zal ontstaan, wordt nu gecreëerd door ontelbare kleine en grote beslissingen, experimenten en nieuwe vormen van samenwerking.

Dit vereist het vermogen om niet alleen binnen bestaande structuren te handelen, maar deze structuren zelf te hervormen. Het vereist leiderschap dat ruimte creëert voor experimentatie in plaats van controle uit te oefenen. Het vereist instituties die kunnen leren en zich aanpassen, in plaats van star vast te houden aan procedures. Het vereist een cultuur die onzekerheid omarmt als creatieve kracht in plaats van als een probleem dat moet worden opgelost.

Zoals Hopkins begreep tijdens de Grote Depressie: mensen wachten niet op de lange termijn, ze hebben nu behoefte aan actie en hoop. De toekomst is niet voorbestemd, maar wordt actief gecreëerd door onze reactie op de uitdagingen van vandaag. In deze overgangstijd hebben we de verantwoordelijkheid om de liminale kansen te grijpen en te gebruiken voor het creëren van een meer rechtvaardige, duurzame en menselijke wereld.

Referenties

- ARCHER, M. (2000), *Being human: The problem of agency*, Cambridge University Press.
- BECK, U. (1992), *Risk society: Towards a new modernity*, Sage Publications.
- BELICH, JAMES (2022), *The World the Plague Made: The Black Death and the Rise of Europe*, Princeton University Press, pp. 640.
- EYNIKEL, J. (2024), *Leiden in turbulente tijden*, Etion Inspiratienota 135.
- HORVATH, A. (2013), *Modernism and charisma*, Palgrave Macmillan.
- MAK, GEERT (2025), *Wisselwachter: Amerika-Europa 1933-1945*, Atlas Contact, pp. 624.
- THOMASSEN, B. (2014), *Liminality and the modern: Living through the in-between*, Ashgate.
- TURNER, V. (1969), *The ritual process: Structure and anti-structure*, Aldine.
- VAN GENNEP, A. (1909), *Les rites de passage*, Émile Nourry.

(Foto: Mirjam van der Linden)

Auteur: Hans Diels, toekomstdenker -
expert geopolitiek Etion
Eindredactie: Isabelle Verlinden
Vormgeving: Vicky Knaepen
Illustratie: chatGPT
Website: www.etion.be
V.U.: Wim Dubois namens Etion
Ledenwerking vzw